

elvű ma is s olyan kereszténységet hirdet, mely nem a hitvallások és a csodák elhívésén alapszik. Azok a tanítások pedig, melyekről fentebb szólottunk, nem semmisültek meg az üldözések során, hanem egyszerűen új hazát választottak az Alpokon túl. A Grisons valóságos melegágyának bizonyult a különböző eretnekségek számára, melyben az olasz menekültek eszméi az üldözések hideg szele előtt menedékre találtak, míg annyira fejlődtek, hogy Észak-Európa erősebb éghajlatába átplántálhatóbbá váltak, hol aztán gyümölcsöt termettek. Ez a hasonlat egyúttal a leghívebben fejezi ki Camillo Renato csendes, a fiatal palántákat ápolgató munkáját s így jelentőségét is.

Időközben azonban a történelem színpadát újabb s az eddigieknél sokka drámaibb jelenetek számára díszletezték át Genfben s mi is arrafelé tartunk a következő fejezetben, hogy Servet életének eseményeivel és tragikus sorsával foglalkozzunk.

XI. FEJEZET.

Servet Franciaországban.

1532—1553.

„Párbeszéd a szentháromságról” című művének 1532-ben való megjelenése után nemsokára, barát és pénz nélkül maradván s ezenfelül még a halálveszedelemmel járó eretnek-próba lehetőségével is fenyegettetve, Servet odahagyta Bázelt s huszonegy évig hírt sem adott magáról. Minthogy Svájc és Németország talaját igen forrónak érezte a talpa alatt, Franciaországba ment s hogy annál kevésbé fedezhessék fel kilétét, letette a Servet nevet, felvéve helyette régi otthonának nevét. Így lett belőle Michel de Villeneuve (Michael Villanovanus). Rövidesen Párizsban találunk rá, hol — talán a vallás-reformátori pályán ért kudarcai miatt elcsüggedve — az egyetemen matematikát hallgat mintegy két évig. E téren oly sokra viszi, hogy nemsokára ő maga tart egyetemi előadásokat e tárgyból. Ebben az időben ismerkedik meg a fiatal Kálvinnal, ki ép akkoriban kezd híres lenni, mint reformátor s aki később aztán máglyára juttatja őt. Servet nyilvános vitatkozásra hívja ki Kálvint valamilyen vallásos kérdés fölött s a vita ideje és színhelye gondosan elő is készítettik, de, aki végül is nem jelenik meg azon,

az — Servet. Talán meggondolta közben, hogy biztonságos dolog-e vallásos vitatkozást kezdeni az ő elveivel s ép Párizsban, hol naponta látott eretnekeket máglyán megégettetni.

Pénzhiány miatt félbeszakítja tanulmányait s Lyon-ba megy, mely Párizs után akkor a legnagyobb könyvkiadó központ volt. Itt több mint két évig egyik híres kiadócégg alkalmazottja volt, mint korrektor, amely foglalkozás akkoriban szokásos volt tudósok számára. Ilyen minőségben rendezte sajtó alá Ptolemeus híres *Geographia*-jának egyik új kiadását, melyet az újvilág (Amerika) felfedezése tett szükségessé. A munkát sok értékes és találó megjegyzés beszúrásával gazdagította s egyik ilyen megjegyzése, mely szerint Palesztinát nagyon szegényes egy országnak találta az „ígéret földje” elnevezés számára, később sok bajt okozott neki, mert Mózes gyalázásának minősítették azt. Közben orvosi munkák korrekuráját végezvén, új érdeklődési kör nyílt meg előtte, melybe beleolvasva magát, az orvosi világban sok befolyásos ismerősre tett szert, úgyannyira, hogy hamarosan tele erszénnyel térhetett vissza Párizsba s ott orvostanhallgató lett.

Négy évig maradt Párizsban, s korának legkiválóbb anatómusaitól és orvosaitól tanult. Egyik mesterétől szokatlanul nagy dicséretet kapott: azt mondta róla, hogy az orvos-tudományban szinte versenytárs nélküli jártasságot tanusít. Írt egy kis könyvet is az emésztésről, mely oly népszerűsége tett szert, hogy rövidesen öt kiadást ért meg Olasz- és Franciaországban, végül pedig „az orvostudomány doktora” címet is megszerezte.¹ Tanulmányai során olyan felfedezést tett, mely a fiziológia történelmében kiváló helyet biztosított számára. Felfedezte, hogy a tüdőn át jut a vér a szív jobboldalából a baloldalába. Úgy látszik azonban, hogy nem ismerte fel felfedezésének nagy jelentőségét, vagy pedig más téma foglalta le minden gondolatát, mert soha sem tesz említést e felfedezéséről, kivéve egyik teológiai munkája egyik alkalmi illusztrációját, hol utal rá, s e munka is csak tizenöt évvel később jelent meg. Minthogy pedig ez a munka (amint látni fogjuk) soha sem került forgalomba, nagy felfedezése a világ előtt ismeretlen maradt másfél századon át, míg aztán jóval később Harvey és mások ugyanezt ismét felfedezték. Barátai unszolására Servet nyilvános előadásokat tartott az egyetemen földrajzból és csillagászat-

1. Bár valószínűleg nem Párizsban.

tanból s ezeket nagyszámú hallgató figyelte minden alkalommal. Az asztrologia még mindig jó hírnévnek örvendett ez időben s a meteorologia tudományától még nem volt élesen különválasztva. Teológusok, így Melanchton is, hittek benne és gyakorolták is s királyok és hercegek udvari asztrologusokat tartottak, kiknek tanácsát minden fontosabb vállalkozásuk előtt kikérték. Előadásaiban és egy, e tárgyról írt, füzetkéjében, Servet tiszteletlen megjegyzéseket tett kora orvostudósairól s tudatlansággal vádolta őket e tárgy elhanyagolása miatt. Egyenesen csapásnak minősítette működésüket a világra nézve. Egyetemi tanártársai emiatt szörnyü dühbe jöttek s bevádolták az inquizitornál, hogy eretnek. Mikor itt felmentést nyert, kollégái a legfelsőbb bíróságnál azzal vádolták meg, hogy a jövőmondás mesterségét űzi, mely akkoriban tűzhalál-büntetés terhe alatt tiltva volt. A bíróság kötelezte Servetet, hogy füzetkéjét vonja vissza, tanártársait részesítse több tiszteletben s e tárgyról több előadást ne tartson. Servet azonban megúnva az akadémikus életet, elhagyta Párizst s gyakorló orvoslásba kezdett.

Állítólag cél nélkül kóborolt ide-oda sokáig, végül is azonban letelepedett Charlieu-ben, Lyon-hozközel, s hivatását oly sikerrel gyakorolta, hogy versenytársai, irigységükben, egyik este, mikor beteget látogatott, merényletet követték el ellene. A vienne-i érsek azonban, ki Servetet még Párizsból ismerte, magánorvosának hívta meg s saját palotájában adott neki lakást. Ilyenformán 1540 körül tíz, tizenkét évig tartó nyugodt és békés élethez jutott, kalandos és zaklatott életpályájának leghosszabb csendes időszakához, mely alatt hírre és vagyonra tett szert orvosi tudása révén s közben azokkal a tanulmányaival is foglalkozhatott, melyeket legjobban szeretett. Ezalatt az idő alatt ugyanis, amíg egyfelől lelkiismeretesen s az 1542-beli járvány alkalmával egyenesen önfeláldozóan gondozta betegeit, másfelől több munkát rendezett sajtó alá, Ptolemeus új kiadását jelenttette meg (letompítva azoknak a megjegyzéseknek az élet, melyek annyi bajt okoztak neki) s főkép kihozta a Bibliának egyik legismertebb és legünnepelebb kiadását. Egy dominikánus szerzetes, Sante Pagnino, néhány évvel azelőtt újra lefordította a Bibliát latinra, s igen nagy sikert aratott vele. Halála után a kiadó Servetet kérte fel, hogy rendezzen sajtó alá ebből a műből egy új kiadást s lássa azt el bevezetéssel és jegyzetekkel. Ezekben Servet néhány meglepő és új elvet szegezett le, melyeket a zsoltárokra

és a prófétákra alkalmazva, megállapította, hogy sok rész, melyet Krisztus eljövetelére vonatkoztattak addig, tulajdonképen első sorban az írók korára vonatkoztak, bár teljes értelmükben Krisztusra nézve is tartalmazhatnak valamit. Ilyenformán az Ó-testamentum modern kritikáját kétszázötven évvel előzte meg Servet észrevételeivel. Abban az időben azonban ezek a kijelentések nagy megbotránkozást okoztak s a katolikusok az eltiltott könyvek indexére tették művét, Kálvin pedig később ezt a munkát is felhasználta Servet halálra-juttatásánál.

Talán ez a, Bibliával való, foglalkozása ébresztette fel benne újra az érdeklődést a teológia iránt. Vienne-i nyugodt és kényelmes élete bőven hagyott rá időt, hogy részletekbe is belemélyedhessen. Könnyen lelkesedő, álmodozó ember létére még mindig azt remélte, hogy a világ végül is elfogadja az ő Szentíráson és észszerűségen alapuló kereszténységét az érthetetlen és nem a Szentíráson alapuló dogma-rendszer helyett. Igaz ugyan, hogy tizenöt évvel azelőtt a svájci és a német reformátorokkal nem boldogult, de most Genfben Kálvin volt a hangadó s az egész protestáns világ legbefolyásosabb alakjává kezdte kinőni magát. Servetet teljesen hatalmába kerítette az a hit, hogy Kálvint ő meg tudná téríteni eszméi számára. Kitűnő közvetítőre találván Frelon-ban, egyik lyon-i könyvkiadóban, kinek irodalmi munkát végzett s aki mindkettőjükkel közeli ismeretségben volt, Servet levelezésbe kezdett Kálvinnal s mindjárt három kérdést adott fel neki Jézus isten-fiúságát, Krisztus országát és újra-való-eljövetelét, valamint a keresztséget illetően. A levelezés udvariasan kezdődött, de hamar durva sértegetésekbe és szemrehányásokba szállott alá. Servet azzal a céllal írt, hogy megmutassa Kálvinnak tévedéseit, kérve-kérte, hogy hagyjon fel a három-egy-személyben leírt elképzelhetetlen szörny imádásával, mert az nem a Szentíráson alapszik, s általában lefelé, leereszkedőleg kezelte Kálvint, mintha az alsóbbrendű lett volna hozzá képest. Kálvin viszont abban az időben már oly régóta volt Genf diktátora, hogy egészen hozzászokott ahhoz, hogy mindenki csak mélységes tiszteletadással közeledjék hozzá s bár mindig kész volt bárkit oktatásban részesíteni, ő maga nem óhajtott mások által kitaníttatni. Türelme hát hamar elfogyott s miután úgy találta, hogy Servetben bizony csak nagyon hiányos mértékben található fel az alázat, néhány levél váltása után megszakította a levelezést. Ehelyett elküldte neki a „Institutiones“-t s figyelmébe ajánlotta azt, mint a keresztény hit

igaz összefoglalását és magyarázatát. Servet később sértő megjegyzésekkel telefirkáltan küldte azt vissza neki. Kálvin, persze, ezt személyes sértésnek tekintette. „Nincs egyetlen oldal sem, — mondta — melyet okadásától menten hagyott volna.” Servet még két évig üldözte Kálvint leveleivel, (összesen harmincat írt hozzá) s egyáltalában nem sajnálta a tintát a „gazember”, „istenkáromló”, „zsidó”, „tolvaj” és „rabló” kifejezéseknek Kálvinra való alkalmazásától. Kálvin sem maradt el tőle e téren s Servet leveleit számár-bögésnek nevezte. Servet azonban nem volt megfélemlíthető s hogy elvei felett ismét vitába csalja Kálvint, elküldte neki egyik újabban írt könyve kéziratát. Kálvin elolvasta a kéziratot, de nem válaszolt rá s nem is hederített Servet ismételt kérésére, hogy a kéziratot küldje neki vissza. Még mindig azt remélve, hogy megtérítheti ellenfelét, Servet felajánlotta, hogy Genfbe megy a vitatott kérdések személyes megbeszélésére, ha Kálvin menlevelet ad neki. Kálvin azonban erre nem volt hajlandó. Ehelyett azt írta barátjának, Farel-nek, a neuchatel-beli lelkésznek, hogy, ha Servet eljön s az ő befolyása valamit is számít, nem fogja élve elmenni hagyni. Mint-hogy Kálvinnál nem ért célt, Servet most reformátor-társainál próbált szerencsét. Poupin-hoz, (genfi lelkipásztor) és Viret-hez, (lausenne-i lelkész) fordult. Az előbbinek ezt írta: „Az egy Isten helyett te egy háromfejű Cerberust imádsz, hit helyett fatális álomban tévelyegsz s a jó cselekedeteket értéktelen képeknek nevezed.” Utána, mintha csak megérezte volna végzetét, még hozzátette: „Hogy meg kell halnom ügyemért, jól tudom; mindezek ellenére azonban nem félek, ha a Mesterhez hasonló tanítvány lehetek általa.”

Most már Servet minden lehetőséget kimerített, hogy személyek meggyőzése útján érje el célját. Ismét a nyomtatott betűhöz fordult tehát, hogy a nagy közönséget győzze meg, ha már a vezetőknél sikertelenül próbálkozott. Ebbeli szándékát csak még jobban megerősítette az a tény, hogy a Bibliában rábukkant arra a részre, mely az antikrisztus (a pápaság) birodalmának 1585-re várt végét látszott megjövendőlni.¹ Meg volt győződve, hogy ő maga az a Michael, akiről megjövendőtett, hogy lábai alá gyúri a hatalmas sárkányt. Bázeli nyomdász-barátja, kinek kéziratát felajánlotta, nem merte kinyomni a könyvet. Végül azonban, sok nehézség és nagy pénzösszeg

¹ János jelenések: XII. 7–10.

lefizetése után, Vienne egyik lakatlan házában nagy titokban kinyomták könyvét, de persze sem a hely, sem a nyomdász, sem a szerző neve nem szerepelt a nyomtatványon, bár Servet nem tudta megállni, hogy nevének kezdőbetűit oda ne illessze a szöveg végére s közben is nehányszor teljes nevét be ne szúrja különböző lapokon a sorok közé. „Christianismi Resitutio,” ez volt a könyv címe. Körülbelül fele Servet két előbbi könyvéből készült összefoglalás volt a szentháromság tanáról, ezekhez hozzácsatolta harminc, Kálvinhoz írott levelét, egy értekezését Melanchtonhoz s így került ki a több mint hétszáz oldal. Lényege: Servet vázolja a kereszténységnek alaposabb és teljesebb megreformálását, mint amilyent a reformátorok megkíséreltek. Bár a gondolatok teljesebbek, alapjában véve mégsem különbözik sokban korábbi munkáitól. Hangja azonban élesebb most, mint valaha s bár valahol középúton próbál maradni a katholicizmus és a protestántizmus között, a reformátorokat támadja hevesebben s a szentháromság dogmáját minden rendelkezésére álló fegyverrel ostromolja, amit csak a józan ész, a történelem és a Szentírás területéről előkaphat. Ebben a könyvében írja le a fentebb említett felfedezését a vérkeringésről.

Ezer példányban nyomatta ki ezt a művét 1553-ban. Hatalmas csomagokban Lyon-ba küldte s ott tartotta könyveit, míg az ottani és a frankfurti keleti vásárokon, Észak-Európa e nagy könyv-központjain, majd árúba bocsáthatja. Frelon, valószínűleg nem lévén tisztában a következményekkel, egy példányt azonnal elküldött Kálvinnak, aki összehasonlítva ezt a nála maradt kézírattal, hamar megállapította a szerző azonosságát. Megengedhetetlennek tartotta, hogy ez az utálatos eretnekség megfertőzze Európát, nem is beszélve a leközölt levelekről, melyekben személyét a legtiszteletlenebb hangon látta említettetni. Kálvin hát gyorsan intézkedett. Történetesen volt egy szomszédja, egyúttal jó barátja is, Guillaume Trie, lyon-i protestáns menekült, aki levél útján még összeköttetésben állott lyon-i katolikus rokonaival. Ennek Kálvin említést tett a könyvről, valamint annak szerzőjéről. Trie azonnal írt katolikus rokonainak (nehéz lenne feltételezni, hogy Kálvin tudta nélkül, hiszen Kálvin már egyszer feljelentette Servet eretnekségét a lyon-i érseknek), elmondta, hogy szomszédságukban él egy eretnek, aki megérdemelné, hogy elevenen égessék meg, mert a szentháromságot káromolja s más szörnyű eretneksé-

geket művel, hogy neve Michael Servet, bár most Villeneuve-nek nevezi magát s Vienne-ban orvos. Hogy még jobban felbőszítse rokonait, mellékelte a Restitutio négy ívét is. Az eredmény az lett, amit Trie (és Kálvin) várt. A levél nemsokára az inquizitor kezébe jutott. A következő lépéseket nagy gond-
dal intézték. Servet-et a hatóságok elé idézték, kikérdezték s lakását átkutatták. A nyomdászokat hasonló elbánásban részesítették. Minthogy azonban bizonyítékokat nem találtak, a vádlottakat elbocsátották.

Írtak Trie-nek s bizonyítékokat kértek tőle vádjai alátámasztására. Trie nem késlekedett s Kálvin segítségével összeválogatta és elküldötte: Servet néhány levelét, melyeket Kálvinhoz „bizalmas” megjegyzéssel írt, az Institutiones azon példányát, melybe Servet említett megjegyzéseit belefirkálta, később pedig azt a kéziratot is, melyet Servet évekkal azelőtt Kálvinhoz küldött. A bírák megvizsgálták a bizonyítékokat, azokat meggyőzőeknek találták s elrendelték Servet letartóztatását. Keresztkérdések alá vetették Servet-et korábbi élete, iratai és egyébek iránt, s mikor kitérő feleletekkel találkoztak, elébe tárták sajátkezüleg írt leveleit, melyeket nem tagadhatott le s ráadásul a Servet aláírás elárulta, hogy Dr. Michel de Villeneuve azonos a hírhedett eretnek Michael Servettel. Így sarokba szorítva, Servet, az utolsó szalmaszálba kapaszkodva, ünnepélyes, de kétértelmű kijelentéseket tett, melyek azonban nem vezették félre a bírakat. A vizsgálat befejezése előtt azonban a bíróság éjjelre felfüggesztette a gyűlést. Servet a börtönből elküldötte szolgáját s felhajttatta vele kintlevő követeléseit, hajnalban pedig megszökött a börtönből, — amint általában hiszik, befolyásos barátai segítségével. Mire szökését felfedezték, már messze járt. A vizsgálatot azonban tovább folytatták nélküle is, még valami tíz héten át. Megtalálták a nyomdászokat, valamint az egyik nagy bálát Lyon-ban, ötszáz példánnyal benne.¹ Servetet bűnösnek találták az eretnekség és más hasonló bűnökben s lassú tűzön, könyveivel együtt való megégettetésre ítélték.

Abban az időben nem halasztották el a halálos büntetés

¹. A többi, néhány példány kivételével, melyeket a vád képviselője lefoglalt, Frankfurtba küldték volt s itt később Kálvin közbelépésére megsemmisítették azokat. Ennek következtében az eredeti példány a világ könyvtáraságai közé tartozik manapság. Három példányról tudunk Bécs, Páris és Edinburgh könyvtáraiban. A „fac-simile”, oldalról oldalra pontos, későbbi kiadás is a ritkaságok közé tartozik.

végrehajtását, ha az elítélt nem volt is jelen. Még ugyanazon a nap Servet képmását elkészítették, aztán először felakasztották, utána pedig könyveivel együtt a főtéren megégették s ezzel mindenki meg is elégedett, kivéve az inkuizitort és — Kálvint. A tárgyalást addig a polgári bíróság vezette. Most az egyházi bíróság vette át az ügyet s saját hatáskörében is letárgyalta az egész bűnpert. Két nappal karácsony előtt ez a bíróság is bűnösnek mondotta ki Servetet s hasonlóképen megégetésre ítélte. Ezzel azonban már elkéstek, mert Servet már máglyahalált halt két hónappal azelőtt — Genfben.

XII. FEJEZET.

Servet pöre és kivégeztetése Genfben.

1553.

Bár vienne-beli börtönéből megmenekült, Servet mégsem érezhette magát biztonságban s nem választhatott szabadon új lakóhelyét illetően. Franciaországba nem térhetett vissza, hacsak nem akart ismét börtönbe kerülni. Az sem látszott biztonságosnak, hogy a Rajna melletti vidékre menjen, hisz néhány évvel azelőtt onnan is menekülnie kellett s a felismertetés veszélye még mindig fennforogni látszott. Még kevésbé térhetett vissza szülőföldjére, a fanatikus Spanyolországba. Elhatározta hát, hogy Nápolyba megy s ott honfitársai közt orvosi gyakorlatot fog folytatni. Honfitársai ugyanis ebben az időben nagy számban menekültek Nápolyba, mert ott nagyobb volt a vallásos türelmesség, mint hazájukban. Először arra gondolt, hogy a Pireneusokon át megy Spanyolországba, a határvizsgálattól félve azonban megváltoztatta tervét s négy hónapi, üldözött vadként menekülő, bolyongás után Svájc felé vette útját, hogy Észak-Olaszországba jusson. Szerencséjére, pénzzel bőven el volt látva.

Így történt, hogy augusztus közepének egyik estéjén megérkezett az egyik genfi vendégfogadóba, azzal a tervvel, hogy, amint hajót bérelhet, átkel a tavon Zürich és Olaszország felé. Feltette magában, hogy sehol sem mutatkozik, nehogy felismerjék. Szerencsétlenségére azonban a következő napon vasárnap volt s a genfi törvények megkívánták, hogy mindenki templomba menjen. Az is lehet különben, hogy kíváncsi volt Kál-

vin prédikálására s ezért ment templomba. Itt pedig még a beszédig sem ért az istentisztelet s máris felismerték. Kálvin már régóta úgy érezte, hogy Servet eretneksége miatt már rég rászolgált a halálra s talán azt is feltételezte róla, hogy gyűlöletes tanait hirdetni s ez által a reformáció sikerét veszélyeztetni jött Genfbe. Annál is inkább érezte Servet látogatásának veszedelmes voltát, mert néhány nappal azelőtt levelet kapott s ebben felhívták figyelmét arra a széles körben érezhető hatásra, melyet Servet könyvei tettek az észak-olaszországi városokban. Ezért kötelességének érezte, hogy megszabadítsa a világot Servettől, különösen, hogy a vienne-i inkuizíció kiszalasztotta karmaiból ezt a főeretneket. Letartóztatta hát és börtönbe vettette Servetet. A törvény úgy intézkedett, hogy az ilyen esetekben a vádló a vádlottal együtt kerüljön börtönbe, amíg a vád bizonyítást nyer s minthogy ez kellemetlen lett volna Kálvinnak, egy Nicolas de la Fontaine nevű tanulót, magántitkárát, állította oda maga helyett, mint vádlót.

Mielőtt tovább ismertetnénk a pör lefolyását, szükséges tudnunk valamit magáról Kálvinról és azokról az állapotokról, melyek ez időben Genfben uralkodtak. Kálvin János 1509-ben született, két évvel Servet előtt, Picardia Noyon nevű városkájában, jó nevelésben részesült s katolikus papnak készült. Később, úgy mint Servet, ő is ellenkezésbe került az Egyházzal s a jogot kezdte tanulni. A reformáció elvei abban az időben kezdtek meghódítani őt, mikor Servet első könyvecskéit adta ki a szentháromság ellen. 1536-ban ő is kiadta a keresztény vallás „Institutiones” című könyvét, mely tiszta, logikus és igen tehetséges előadása volt a protestáns hitrendszernek, kimagaslóan a legjobb munka, melyet eddig a protestáns ügy védelmére valaha is írtak. Műve egyszerre a Németországon kívüli protestántizmus elismert szellemi vezérévé tette Kálvint. Franciaországból menekülnie kellett, mert ott egy protestáns élete nem volt biztonságban. Épp ebben a lélektani pillanatban érkezett Genfbe, mikor az ugyanazon év elején elfogadott reformáció, megfelelő vezető egyéniség híjján, a lét és nem-lét határvonalán ingadozott. Teljesen vágyai és hajlamai ellenére a protestáns ügy szolgálatába állították s bár névlegesen soha sem lett több, mint a lelkipásztorok egyike és a teológia előadója, ténylegesen hamar a többi fölé nőtt s jelleme erejénél fogva tulajdonképpen diktátora lett a városnak.

Genf 1553-ban körülbelül húszezer lakóssal dicsekvő koz-

mopolita kis város volt. A reformáció előtt vidámságáról és vidágásairól volt híres s még ebben az időben is a lakosok sokat adtak a jó életre, nem sokat törődve az erkölcsökkel. Kálvin elhatározta, hogy mindezt megváltoztatja s Genfből a protestáns világ minta-városát faragja, Isten ígérének szigorú betartásával. A káoszról hamar rendet teremtett, a törvénykönyvet megreformálta s a legszigorúbban végrehajtott rendeletekkel, melyek a családi élet legapróbb részleteire is kiterjedtek, arra törekedett, hogy kiírta a bűnt, viszont a vallást és az erkölcsöt általánosan elfogadottá tegye a lakosok között. A genfiak azonban igen nehézményezték, hogy egy idegen így beleszóljon régi szokásaikba és életmódjukba, szenvedélyes ellenzékieskedésbe kezdtek s két év múlva végül is úgy Kálvint, mint reformátor-társát, Farel-t száműzték, megtiltva nekik, hogy valaha is visszatérjenek. A dolgok azonban egyre rosszabbul kezdtek menni a városban, úgy, hogy három év múlva szükségessé vált Kálvin visszahívása. 1541-ben tért vissza Kálvin Genfbe, hogy aztán élete végéig ott is maradjon. Könnyörtelenebb szigorral kormányzott, mint valaha, bár az ellenzékieskedés ellene nem szűnt meg. A „libertinus“-ok, amint a Kálvin-ellenes pártot később nevezték, politikai céljaik meghiúsítóját látták benne s el voltak határozva, hogy hatalmát, ha csak lehet, megtörik. Mikor pedig 1547-ben egyik vezetőjüket Kálvin lefejeztette, elkeseredettebben kezdtek ellene szervezkedni, mint valaha. Minden lehető módon sértegették, kutyáikat „Kálvin“-nak, őt magát Kain-nak nevezték. A küzdelem heves volt s az eredmény sokáig bizonytalannak látszott. Kálvin eleinte néhány kisebb jelentőségű győzelmet aratott ellenesei felett, 1553 nyarán azonban a leveretés és a bukás szélére jutott. Ilyen körülmények között, mikor a libertinus-ok készek voltak bármibe beleakadni, hogy Kálvin végső bukását siettesék, érkezett Servet Genfbe. Ilyenformán Servet pöre több lett, mint csupán egy eretnek megvizsgálása és elítélése, politikai és személyi érdekek vegyültek belé, kimenetelétől pedig nemcsak egy ember élete függött, hanem a genfi s talán az egész svájci és a francia reformáció megmaradása is.

Letartóztatása utáni napon került Servet előzetes kihallgatásra az illetékes hatóság elé s itt de la Fontaine, hivatalos vádlója, előadta azt a harmincnegyzet pontban összefoglalt panaszíratot, melyet Kálvin szerkesztett meg. E pontok főképp a Restitutio-ra vonatkoztak s előadva, hogy valami huszonnégy év

Erasmus Rotterdamus.
(1466—1536.)

Michael Servetus.
(1511—1553.)

Servet-emlékmű Genfben,
ugyanazon a helyen, ahol megégették.

Servet-emlékmű Vienne-ban,
Franciaországban.

előtt kezdte Servet zavarni az egyházakat eretnek-tanaival s hogy azóta is a Bibliáról és Ptolemeusról írott gonosz megjegyzéseivel, valamint egy nemrégén megjelent istenkáromló könyvével állandóan igyekszik Isten egyházainak békéjét felborítani s hogy Vienne-ből elszökött fegyenc, — folytatták annak kiutatását, hogy a szentháromságra, Krisztus személyére, a lélek halhatatlanságára s a gyermek-keresztelésre tett ellenvetéseivel a kereszténységet alapjaiban támadta meg, — végül pedig abban csúcsosodtak ki, hogy Kálvin meggyalázására törekedett minden elképzelhető istentelenség és káromlás ráhalmozásával, valamint, hogy botránysos elveit eltitkolta a vienne-i nyomdász előtt, aki könyvét ártatlanul kinyomta s ezáltal halálos veszedelembé került.

E vádak némelyikéről Servet azonnal elismerte, hogy igazak, másokat tagadott s ismét másokat igyekezett kimagyarázni. Hozzátette azonban, hogy, ha valamiben tévedett, kész elfogadni a felvilágosítást és helyreigazítást. A vádak általában jól megalapozottaknak jelentette ki a hatóság s Servetet a tárgyalás és a pör lejárására letartóztatásba helyezte.

A következő nap megkezdődött a pör a genfi „Kis tanács” előtt, vezette: a főügyész. Servetet a szokásos módon megeskették, utána az előző napi vádpontok alapján megkezdődött a kihallgatás. Servet most egy kissé határozottabban formulázta meg beismeréseit és tagadásait, de tett egy oldalvágást is Kálvinra, mondván, hogy nem a Kálvin „hibája”, hogy nem égették őt meg elevenen Vienne-ban és hogy az egész gyülekezet előtt kész bemutatni tanításainak indokait és szentírásbeli bizonyosságait. Kevéssel később Kálvin egyik legbuzgóbb híve lépett a vád emelvényére, míg a védelemben egyik legtevékenyebb ellenfele jutott szóhoz. Ilyenformán az a veszély fenyegetett, hogy az egész ügy politikai torzsalkodássá változik át, Kálvin megbuktatására. Ezért Kálvin elhatározta, hogy nem bízza tovább az ügyet helyettesére, hanem leveti az álarcot s nyíltan vádlóként lépik fel. Ettől kezdve a vád vezetésében ő is részt kért magának. Servet további kihallgatása során semmi új adat sem merült fel, kivéve, hogy ő a szentháromság orthodox dogmájában hívőket „trinitáriusok”-nak nevezte egy alkalommal, ami miatt Kálvin szörnyen felbőszült.¹ Most már a vád

¹ A „trinitárius” nevet a XVI. században azokra az eretnekekre használták, akik a szentháromságra nézve nem „orthodox”, nem elfogadott és helyes nézeteket

kijelentette, hogy a vádpontok eléggé bebizonyították Servet bűnös voltát s kérték, hogy de la Fontaine-t bocsássa a bíróság szabadon. Ez meg is történt. Ezután az államügyész vette át a vád képviselőjét az állam nevében s új vádiratot terjesztett a bíróság elé. Kálvin ismét a háttérbe vonult, bár a szószékről állandóan izgatta a közvéleményt a Servet ellen újra meg újra hangoztatott elkeseredett támadásokkal. Közben a bíróság a vienne-i hatóságokhoz fordult s a Servet elleni bizonyító anyagról másolatot kért, melyet azután a svájci protestáns gyülekezetek elé terjesztettek, felvilágosítás céljából.

Most, hogy a pör a rendes állami bíróság elé került, Servet felfolyamodott az illetékes bírósághoz s kérte, hogy bocsássák szabadon, mert sem az apostoli, sem később, a keresztény császárok alatti, korban nem volt szokásban az eretnekeket közönséges bűnösökként kezelni, hanem legfeljebb kiközösítették és száműzték őket. Kimutatta, hogy ő semmi bűnt sem követett el a fenhatóságuk alá tartozó területeken, de máshelyt sem; hogy azok a kérdések, melyek a vád anyagát képezik, tudósok számára készültek s hogy a nyilvánosság előtt ő nem vitatta azokat; hogy az anabaptistákkal, kikkel őt azonosítani és ezért a közrendre veszélyes embernek feltüntetni akarják, ő sohasem rokonszenvezett és végül, hogy idegen s így a helyi jogszokásokkal ismeretlen lévén, joga van megfelelő jogi tanácsadót kérni maga mellé.

Az új vádirat nem sokat foglalkozott azokkal a dogmai kérdésekkel, melyekre az eredeti vád alapítva volt, ehelyett arra helyezte a fősúlyt, hogy Servet hosszú idő óta olyan tanokat hirdetett, melyek ellentétben állanak az egyetemesen elfogadott keresztény elvekkel és hogy bűnös és erkölcstelen életet folytatott; hogy tanításai maguk is erkölcstelenségre csábítanak s idegen vallásoknak kedveznek; hogy tanai ugyanazok voltak, melyeket, mint eretnekségeket, régóta elítélt az egyház; és hogy azért jött Genfbe, hogy tanaival felforgassa a város békéjét. Mikor a vádirat alapján Servetet újra kihallgatták, válasza oly nyíltak és őszinték voltak, hogy kedvező hatást kel-

vallottak, ezért háborodott fel Kálvin. (Érdekes, hogy katolikus írók ezt a kifejezést ép az unitáriusokra alkalmazták!) Amint azonban az sokszor megtörténik az ellenfélre kitalált nevekkel, ez is fennmaradt s általánosan használtá vált a szentháromságot hívókra alkalmazva. Servet végig azt állította pöre folyása alatt, hogy ő igenis hisz az öskeresztény atyák igazi szentháromságában, csak a későbbi megrontott dogmát tagadja.

lett tenniök a bírakra. Az állam-ügyész azonban, bizonyára Kálvin utasítására, ellensúlyozni akarta e jó hatást s most meg Servetnek néhány nappal azelőtt beadott kérését vette elé, kimutatva, hogy az elbocsátására felhozott indokok nem alapulnak tényeken; hogy következésképen ebből kitűnik, miszerint Servet a legmerészebb, legravaszabb és legveszedelmesebb eretnekek közé tartozik, akik csak valaha éltek, hiszen magukat azokat a törvényeket kívánta megsemmisíteni, melyek az eretnekséget büntetik; hogy az ő anabaptista tanításai bűnei között a legkisebbek közé tartoznak; hogy vallomásában hazudott és önmagának is ellentmondott; hogy soha sem fordult még elő, hogy ilyen megátalkodott bűnözők jogi képviselőket kaptak volna¹; s hogy ami ennél is több, Servet olyan nyilvánvalóan bűnös, hogy ügyvédre már nincs is szüksége. Servet kérését így a bíróság elvetette s tovább folyt a tárgyalás.

Közben megérkezett a vienne-i hatóságoktól a Servet fölött kimondott ítélet indokolásának másolata, egyben azonban az a kérés is, hogy, minthogy Servet az ő joghatóságuk alá tartozik, mint szökött rab, ki az ő területükön követte el vétkét, küldjék őt vissza Vienne-ba, hogy az ítéletet végrehajthassák rajta. Mikor a bíróság megkérdezte Servetet, hogy visszaküldje-e Vienne-ba, vagy itt tárgyalja ügyét, Servet a földre vetette magát és könnyek között kérte, ne küldjék vissza, hanem folytassák a tárgyalást s tegyenek vele, amit akarnak. Ez igen megegyezett Kálvin és barátai terveivel, mert meg akarták mutatni, hogy Servet megégettetése, napnál világosabban bizonyítja majd, hogy a kereszténység tisztaságának megóvása ép oly szívügye a protestánsoknak, mint a katolikusoknak. Ezért udvariasan elutasították a vienne-i hatóságok kérését a kiadatás iránt, ugyanakkor biztosítva őket arról, hogy az igazságnak ők is eleget tesznek.

Mikor Servet eretnek-tanai ismét szőnyegre kerültek, a bíróság úgy találta, hogy igen sok időbe kerülne ezeknek a bonyodalmas és a világi bírák számára túl szakszerű kérdéseknek az eldöntése, ép ezért Servetet ellátták börtönében könyvekkel s utasították, hogy Kálvinnal írásban vitassák meg a teológiai eltéréseket. Az így keletkezett okmányokat azután, a pör egész anyagával együtt, a svájci gyülekezetek elé terjesz-

¹ Tényleg, abban a században Genf törvényei (s Anglia törvényei még jóval később is) nem engedték meg, hogy a vádlott bűnöző jogi tanácsadót kapjon.

tették s tanácsukat kérték, bár ez a lépés nem nagyon lehetett Kálvin inyére s így valószínűleg ellenfelei javaslatára történt, mert két évvel ezelőtt, mikor Bolsec-et Kálvin predestinációtanának ellenzéséért Kálvin ugyancsak halálra akarta ítéltetni, ez a módszer Bolsec javára döntötte el az ügyet.

Történetesen ugyanazon a reggelen, mikor a bíróság az írásbeli teológiai vitát elrendelte, Kálvin ellenfelei jelentős győzelmet arattak felette. Ez az eset, úgy látszik, Servetet abba a reménységbe ringatta, hogy ügye kedvezően fog eldőlni számára s hiú reménye a biztonság érzetébe lovalta. Az írásbeli vita négy napig tartott. A genfi lelkészek nevében Kálvin harmincnegyzet kivonatot készített Servet műveiből, melyekről azt állította, hogy „részben istentelen cáromlások, részben profán és örült tévedések s mind együttesen teljesen idegenek az Isten szavától és az orthodox hittől”. Servet válaszában magyarázta és indokolta állásfoglalását. Kálvin cáfoló irattal válaszolt, melyre Servet csupán a sorok közé és a margóra illesztett rövid megjegyzésekkel válaszolt. A vita eleinte illő formában és nyelven folyt, később azonban Servet, Kálvint már legyőzöttnek híve, elvesztette a fejét s végül is félretéve az argumentálást, gyalázkodások tömegét zúdította Kálvinra, rengeteget ártva ezzel ügyének.¹ Kálvin viszont megőrizte nyugalmát s ezzel ügyét igen megerősítette. Az iratokat most már a bíróság elé terjesztették, ez meg Zürich, Bazel, Bern és Schaffhausen gyülekezeteihez és tanácsaihoz küldte azokat tovább, míg Kálvin ezt megelőzően leveleket írt az illetékes lelképásztorokhoz, hogy már előre befolyásolja őket Servet ellen.

Négy hét telt el a válaszok megérkezéséig s ezalatt az idő alatt is Servet állandóan börtönben sinylődött. Emiatt méltatlankodó hangú fellebbezést küldött a Tanácshoz. Kálvin, mondom, már minden érvét kimerítette s most már csak azért tartatja őt a börtönben, hogy haragját rajta kitöltse. A nyüvek élve kikezdek, ruhái rongyokban lógnak testén s nem tud még csak fehérneműt sem váltani. Ismételten kérte, hogy adjanak melléje jogi tanácsadót, ügyét pedig megfellebbezte a Kétszázak Ta-

¹ Így pl. Kálvint szemtelennek, tudatlannak, nevetségesnek, szofistának, örültnek, árulkodónak, gazembernek, vadállatnak, szörnyetegnek, gonosztevőnek, gyilkosnak nevezgeti, „Simon, a varázsló” (Csel. VIII. 9–11.) nevével illeti tízenkilenc alkalommal s ötvenszer írja; „Hazudsz!” Ennek a kornak azonban ilyen volt a nyelve s más alkalmakkor Kálvin is bebizonyította, hogy mestere a névadás művészetének.

nácsához. Kálvin ellenfeleinek vezére támogatta fellebbezését, de minden eredmény nélkül. Egy héttel később Servet, még mindig biztosnak híve ügye diadalát, azt kívánta, hogy Kálvint, mint hamis vádat emelőt, szintén vessék börtönbe, halálbüntetés terhe alatt, ha tényleg bűnösnek találnák, egyúttal pedig hat vádat is emelt ellene ő maga. Ezt a kívánságát épp úgy nem vették figyelembe, mint a többit. Végül, három heti hiábavaló várakozás után, ismét kérést küldött a Tanácshoz, most már megrázó hangon kérve, hogy adjanak neki ruhát, mert beteg és sokat szenved a hidegtől. Ezt a kérését végre meghallgatták.

Végre megérkeztek a válaszok a svájci egyházközségektől. A tanácsok, kivétel nélkül, lelkészeikre bízta a döntést, akik viszont, bár különböző megokolásokkal és óvatos nyelven, mindnyájan kifejezték azt a meggyőződésüket, hogy Servet nyilvánvalóan vétkes az eretnekség bűnében és hogy illő módon meg kellene szabadítani az egyházakat tőle, már csak azért is, hogy a svájci gyülekezetek rossz hírbe ne keveredjenek egy eretnek megtűrése miatt. Ilyen egyhangú véleménynyilvánítás után az eredmény nem lehetett más, mint hogy néhány napi késedelem után Servetet Champel külvárosban a következő napon való megégeztetésre ítélik, könyveivel együtt. Az eretnekek megégeztése a Birodalom törvényei közt már századok óta helyet foglalt, Kálvin pedig, mikor a genfi törvényeket átdolgozta, ezt a törvénycikket változatlanul megtartotta. A jelen esetben ugyan megpróbálta a megégeztést lefejezéssé változtatni, de most már az ügy túlnőtt az ő befolyásán is. Mikor az ítéletet közölték Servettel, az teljesen megtört, hiszen felmentést, vagy legrosszabb esetben száműzetést remélt. Nemsokára azonban összeszedte magát, Kálvinért küldött és bocsánatát kérte. Farel, a neuchatel-i lelkész, Kálvin kívánságára, megérkezett aznap reggel s megpróbálta rábeszélni Servetet, hogy vonja vissza tanait s ezáltal mentse meg életét. Servet azonban hű maradt meggyőződéséhez, mindössze a halál nemének megváltoztatását kérte, mert félt, hogy a szenvedések súlya alatt végül is elgyengül és megtagadja elveit. Farel vele ment a kivégzés színhelyére, hol hatalmas tömeg gyűlt egybe. Itt halt meg Servet (1553 október 27-én), imával ajkain. A részletek azonban túl hátborzongatóak, hogysem elbeszélünk kedvünk lenne.

Még tartott volt a pör, mikor itt-ott néhány hang felszó-

lalt Servet mellett. Ezek egyike Gribaldo olasz jogtudósé volt, ki ez időben Genfben tartózkodott s kiről még hallani fogunk a következő fejezetben; David Joris pedig Bázélből írt a svájci protestáns városok előjáróságaihoz, hogy akadályozzák meg valahogyan a kivégzést. Eddigéle azonban csak az anabaptisták tiltakoztak az erőszak alkalmazása ellen az eretnekségek elfojtásában. Mindaz, viszont, amit Erazmus, Luther, Zwingli és Kálvin eleddig az eretnekek szelidebb kezeléséről mondtak és írtak, vagy amit Kálvin még ugyanebben az évben is hirdett annak az öt lausanne-i protestáns ifjúnak a védelmében, kiket az inquizició Lyon-ban ítélőszéke elé idézett, — most mind a feledés homályába merültek. A reformátorok kivétel nélkül helyeselték Servet kivégeztetését, Melanchton meg éppen „kegyes példá”-nak mondotta azt, „mely méltó arra, hogy a késő utókor is emlékezzék reá”. Kálvin maga soha a legkisebb megbánást sem mutatta a történetek miatt. A katolikusok azonban nem felejtették el ez esetet s valahányszor a protestánsok panaszkodtak a katolikusok bánásmódja miatt, Servet példájára utaltak, kit Kálvin még kegyetlenebb elbánásban részesített.

Servet porai még ki sem hültek egészen, mikor már általános felháborodás kezdett úrrá lenni a közvéleményen e kivégzés és Kálvinnak abban játszott szerepe miatt. A Tanács minden további nélkül megszüntette a vádat a Restitutio nyomdásza ellen, ki kezeikbe került. Kálvin, természetesen, a legelkeseredettebb támadások középpontjába került, még Genfben is. „A kutyák minden oldalról rám ugatnak” — írta. A protestáns Bázélben még utáltabb lett a neve, mint a katolikus Párizsban. Két hónapra Servet halála után Kálvin már-már azon a ponton volt, hogy kiüldözik a városból. Mentegetőzésre kényszerítve, a következő év elején könyvet írt „A szentháromság orthodox hitének védelme Michael Servet szörnyű tévtanaival szemben”¹ címmel, melyben, az eretnekek halálbüntetésének általános megvédése mellett, iparkodott Servetet a leggyűlöletesebb színben tüntetni fel. Ez a könyv azonban egyáltalán nem járult hozzá az elvesztett tisztelet visszaszerzéséhez, viszont minden érvét több mint megcáfolta az a névtelenül megjelent munka, mely az eretnekek büntetéséről értekezve, a tü-

¹ Ezekkel a címekkel is említik: „Declaration”, „Fidelis Expositio” és „Refutatio”.

relmesség mellett igen emelkedett hangon tört lándzsát s melyet általában Chateillon-nak (Castellio) tulajdonítanak, kinek néhány évvel azelőtt magának is meggyúlt volt a baja Kálvinnal s aki ez időben Bázelen élt. Ezt ismét egy másik munka támadta meg, melyet Kálvin csodálója és barátja, Beza írt. Ezek és ezekhez hasonló művek, felhívták a figyelmet az eretnekek megbüntetésére, vagy az irántuk tanúsított türelmesség kérdésére, még pedig igen üdvös eredménnyel. Mert, bár az eretnekeket még sokáig halálra ítélték szorványos esetekben a protestáns országokban is, ettől az időtől kezdve állandóan nőtt a bánásmód ellen a tiltakozás és ellenérzés. Ilyenformán elmondható, hogy ha Servet íratai nagy és maradandó befolyást gyakoroltak a szentháromságról szóló áthánáziuszi dogma alapjainak megingatására, halála még nagyobb befolyást gyakorolt a vallásszabadság, a gondolat- és szólás-szabadság útjának egyengetésére.

Ha véleményt akarunk alkotni magunknak erről a szomorú eseményről, ügyelnünk kell, hogy ne essünk Kálvinnal szemben a szűklátókörűség és megnemértés azon hibájába, melyet ő Servettel szemben tanúsított. Mert Kálvint nem a mi korunk, hanem saját kora mértékével kell mérnünk, bármennyire elítéljük is ezt a kort, ha a mienkkel hasonlítjuk össze. Amellett, hogy rendkívüli képességekkel megáldott férfiú volt, az egyéni jellem sok kitűnő vonását is hordozta magán. Sokan a népnevelés atyjának és az ingyen iskolázás feltalálójának mondják. A protestántizmus többet köszönhet neki, mint, Luther kivételével, bárkinek s több mint három évszázadon át, a lutheránus országokon kívüli protestáns gondolat vezérlő fénye maradt. Hívatását azonban nagyon komolyan fogta fel s önmagát annyira egynek érezte ügyével, hogy az őt ért személyes sérelmeket mindig a kereszténységet sújtó sérelmek gyanánt fogta fel. Amikor pedig úgy találta, hogy valaki megsérti az Istent, vagy veszélyezteti a halhatatlan lelkek üdvözülését, soha meg nem bocsátott annak s nem alkudott, hanem ellenfelét irgalom, könyörület nélkül, fáradságot nem kimélő eréllyel üldözte mindhalálig. Ez megértetheti velünk, ha nem is menti teljesen, Servettel szemben való magatartását, még azon készségét is, hogy őt elárulja és feladja a vienne-i hatóságoknál.

Servet viszont a vitatkozásban elbizakodott, makacs, fanatikus, sértegető és felbőszítő modorú férfi volt s nem kis

mértékben ezeknek a tulajdonságainak köszönheti azt a tragikus sorsot, mely osztályrésze lett.¹ Bár ragyogó és sokoldalú tehetséggel áldotta meg a sors, a leghaladottabb eszmék mellett sok olyant is hirdetett, melyek a babona határán állottak s amelyek miatt némelyek félbolondnak tartották. Lelke mélyén azonban őszintén hívő keresztény volt, a Bibliát minden más könyv fölé helyezte, teljes szívével tisztelte és szerette Jézust, aki az ő számára mindent jelentett s kész volt igaznak tartott elveihez hű maradni mindhalálig. Három és fél évszázad kiegyenlítette már a számlát közte és Kálvin között. Az üldözést ma már elítélik s a türelmességet hirdetik. Servet eretneksége egyre jobban tért nyer Kálvin orthodoxiájával szemben, úgy, hogy még Genfben is rég félretették már Kálvin tetteit s ép az ő késői követői emeltek — engesztelő jelül — emléket Servetnek, közel ahoz a helyhez, hol kínhalált szenvedett.² Európa négy városában pedig, hol 1553-ban letelepedni sem hagyták volna, ma már szobrok hirdetik Servet emlékét.³

XIII. FEJEZET.

Antitrinitárizmus Genfben Servet után.

1553.—1566.

Azt gondolná az ember, hogy Servet kivégeztetése után a szentháromság dogmáját Svájcban, vagy legalább is Genfben, senki sem merte bírálat tárgyává tenni, vagy, ha igen, nem nyilvánosan. Nem így történt azonban. Kálvin és követői nem sokára felfedezték, hogy „csak ráléptek a kígyóra, de nem ölték meg azt”. Amint már láttuk, a vallásos türelmesség utáni kíváncsi egyre erősebb kezdett lenni és Servet halála bizonyára sok függetlenül gondolkozó elme figyelmét a szentháromság dogmájára irányította, amelynek tagadásáért Servetnek meg kellett halnia. Ilyenformán Kálvinnak valósággal az orra előtt, mikor még Servet hamvai ki sem hültek, szenvedélyes vita támadt e tárgy fölött.

¹ „Ha volt valaha szerencsétlen fanatikus, aki valósággal belevetette magát a lángokba, Servet volt az” — írja Coleridge.

² Servet halálának 350-ik évfordulóján avatták fel.

³ Párizsban, Vienne-ban, Annemasse-ban (Genfhez közel) és Madridban.

Ez a vita az olasz menekültek között keletkezett, kik Kálvin közbeavatkozásától bizonyos fokig mentesek voltak azon tény folytán, hogy idegen nyelven beszéltek és, hogy közösségi életük kissé különálló volt a genfi bensülöttek részére. Amikor Ochino 1542-ben Olaszországból Genfbe menekült, honfitársai közül szép számmal talált már ott menekülteket, akiket Kálvin szívesen fogadott és akiknek Ochino olasz nyelven prédikált, míg csak 1545-ben el nem hagyta Genfet. Beszédeit rendszeren nyilvános megbeszélgetésekkel folytatta, melyekben a gyülekezet tagjai is részt vettek és amelyek veszélyes alkalmakat szolgáltatottak bármelyik eretnek számára, hogy nézeteit kifejtse. Nehány évvel később rendes olasz egyházközséget szerveztek, amelynek többsége ugyan szigorúan orthodox hitnézetű volt, néhányan azonban a szabadelvűség felé mutattak hajlandóságot, sőt Servet pere alatt és után melléje is állottak, kivégeztetését pedig rosszallották. Ezek, természetesen, nem nagyon merték nézeteiket nyilvánosan hangoztatni, mikor azonban megbízható barátok társaságába kerültek, nem rejtették véka alá meggyőződésüket. A szentháromság dogmáját főképp abból a szempontból helytelenítették, hogy az felfoghatatlan, észszerűtlen és önmagával ellentmondó. Különösen négy férfiú emelkedik ki a többi közül ebben a mozgalomban, Gribaldo, Biandrata, Alciati és Gentile.

Matteo Gribaldo-t tekintette Kálvin a genfi olasz egyházközség eretnekségei fő forrásának. Piedmont szülőtte volt, de ifjúságáról semmit sem tudunk. Felnőtt korában mint híres jogtudóssal találkozunk vele, aki Olasz- és Franciaország különböző egyetemerein, főképpen pedig Padua egyetemén tartott előadásokat. Bár korán elfogadta a reformáció eszméit, néhány évig eléggé titokban tudta tartani protestánságát ahhoz, hogy az inquizitio figyelme rá ne terelődjék. Végül is 1555-ben az eretneküldözők nyomra találtak nála is és ő, visszautasítva minden kitüntetést és előnyt, amelyet följánltak neki, ha visszatér az Egyházba, föladta paduai állását és visszavonult Svájcba, ahol, Genfhez közel, Farges-ben már régebben birtokot vásárolt volt magának, s ahol a nyarakat amúgy is tölteni szokta. Genfben volt akkor is, mikor Servet pere folyt s nyilvánosan kifejezte helytelenítését az eretnekség halálbüntetéssel való sújtása fölött, sőt Kálvintól kihallgatást is kért e tárgyban. Kálvin azonban, Gribaldo orthodoxiájában kételkedve, nem fogadta. A következő nyáron, ismét Genfben időzve, az olasz

templomban oly merészen beszélt a szentháromságról, hogy megbotránkozást okozott vele, mert beszédéből nyilvánvalónak látszott áriánus meggyőződése.

Paduából való visszatérésekor, egy évvel később, amint megérkezett Svájcba, azonnal meghívták a tübingeni egyetem jogi tanszékére. Útközben meglátogatta genfi barátait is s most már Kálvin volt az, aki beszélni óhajtott vele néhány egyházi tisztviselő jelenlétében. Mikor azonban Kálvin vonakodott kezefogni vele, az eretnekség gyanúja alatt álló férfival, Gribaldo haragosan azonnal elhagyta a szobát. Kötelezték azonban, hogy a Tanács előtt nyilvánítsa ki meggyőződését a hit tárgyai fölött s bár nagyon ügyelt, hogy veszélybe ne döntse magát, néhány szót mégis kiszalasztott a száján, amelyeket eretnekeknek nyilvánítottak s amelyek miatt a városból kitiltották.

Tübingenbe való érkeztekor nagy tisztelettel fogadták. A fáradhatatlan Kálvin azonban itt sem hagyta nyugodni, hanem néhány barátjához leveleket írt, amelyekben óvta őket a hit eme elbizakodott és veszedelmes ellenségétől. Beza hasonlóképpen cselekedett. Az eredmény az lett, hogy a württembergi uralkodó Gribaldot az egyetem szenátusa elé idézte, hogy ott feleljen tév-tanaiért. Gribaldo három hetet kért felelete elkészítésére. Ezt az időt azonban arra fordította, hogy elmenekülését előkészítse. Farges-i otthonába menekült, a fejedelem azonban a berni hatóságokat rávette, hogy tartóztassák le. Végül is a két rossz közül a kisebbiket, azaz az orthodox hitvallás elfogadásáról és saját tévtanainak visszavonásáról szóló okmány aláírását választotta, mely után arra ítélték, hogy a várost egy féléven belül hagyja el. Időközben meghalt a felesége és ő a kormányzathoz folyamodott, hogy maradjon hét anyátlan gyermeke mellett. Kérését azzal a feltétellel teljesítették, hogy maradjon, de teljesen csendben. Egy-két évvel később ismét Grenoble-ben tart előadásokat, de a vallásos türelmetlenség nemsokára innen is elüldözi. Végül is néhány zaklatott év után Farges-ben 1564-ben, ugyanabban az évben, amikor Kálvin is meghalt, járványos betegség áldozatául esik.

Míg Gribaldo csak alkalmi vendég volt Genfben, Biantdrata, Alciati és Gentile állandóan ott laktak s tagjai voltak az olasz egyházközségnek. Egyetértettek Gribaldoval és egymás közt is abban, hogy a szentháromság dogmája sem a Szentírással, sem a józan ésszel nem egyezik. Nézetüket valószínű-

lag Servettől szerezték. Hármuk közül messze kimagaslik s az unitárizmus történetében a legnagyobb szerepet játszotta Dr. Giorgio Biandrata.¹ A piedmonti Saluzzo-ban született, nemes családból, kb. 1515-ben. Orvosi tudományt tanult s később tanított is Montpellier és Pavia egyetemerein. Korának leghíresebb orvos-tudományi írói közé tartozott. Aránylag fiatalon olyan hírre tett már szert, hogy az olasz származású lengyel királyné, Bona Sforza, udvari orvosának hívta meg, később leányához, Izabella hercegnőhöz küldte ugyanilyen minőségben Transylvániába. Tehetséges és magát feltaláló férfiú volt s mindkét udvarban nagy befolyásra tett szert.

Lengyelországból 1551-ben visszatérve, egyideig Pavia-ban praktizált, később pedig a Grisons-ban találkozott Renato-val. A reformáció elveinek hirdetéséért 1556-ban az inquizitio üldözöbe vette, mire ő Genfbe jött, csatlakozott az olasz egyházközséghez s egy ideig csendes életet folytatott. A szentháromságról folyó vitatkozás őt is felzaklatta s gyakran fordult Kálvinhoz felvilágosításokért. Minden alkalommal látszólag megnyugodva távozott el, de azután ismét csak visszatért mindig új kérdésekkel. Végül is Kálvinnak elfogyott a türelmes, félig-meddig kételkedve is Biandrata őszinteségében, megszakította vele az összeköttetést. Kálvin gyanúja valószínűleg alappal bírt, mert Gribaldo száműzetése után Biandrata és Alciati vették át a szentháromságot támadók vezetését. Az olasz gyülekezetnek lassanként oly sok tagja fertőződött meg nézeteiktől, hogy lelkészük halálos ágyán (1557) megkérte Kálvint, vegye kezébe az ügyet s írta ki ez eretnekséget. Kálvin örömmel vállalta a feladatot s minthogy néhány eszközzel hiába próbálkozott, a következő évben igen szigorú hitvallást készített, mely főképen a szentháromságot tagadó tévelygések ellen volt kiélezve s hosszas vitatkozás után, melynek során Biandrata és Alciati hevesen támadták a szentháromság dogmáját, végül is megszavaztatta a gyülekezettel, hogy minden tag köteles legyen azt aláírni s a jövőben aszerint cselekedni. Haton megtagadták az aláírást, később azonban mégis beadták a derekukat, köztük valószínűleg Biandrata és Alciati is. Titokban azonban tovább tárgyalták az ügyet megbízható baráti körben, aminek az lett a vége, hogy többekkel együtt az egyház előljárói elé hívták. Megigérték ugyan nekik, hogy, ha békében maradnak,

¹ Nevének latinosa változata, Blandrata, szintén használatban volt.

nem büntetik meg őket, Biandrata azonban veszélyt érezve, először Gribaldohoz menekült Farges-be, onnan pedig Zürichbe, ahol azonban olyan kevés együttérzésre talált, hogy jónak látta onnan is tovább menekülni. Visszatért hát Lengyelországba, orvosi gyakorlatát folytatni; s később látni fogjuk, miként lett ez országban, valamint Transylvániában is az unitárizmus tulajdonképeni megalapítója.

Giovanni Paolo Alciati, Biandrata társa e vitákban, szintén piedmonti volt és nemes családból származott s eleinte katonára volt Milánó zsoldjában. Mielőtt Genfbe jött volna, Biandratával és Renatoval együtt a Grisons-ban élt s levelezést folytatott Paleario-val is. Meglehetősen nyers beszédű ember volt, a fenti vita során pld. azt mondta, hogy Kálvin a szentháromságban három ördögöt imád, rosszabbakat, mint a pápaság minden bálványa együtt. Már-már letartóztatták, mikor Biandratával együtt elmenekült, mikor pedig később üzentek neki, hogy térjen vissza, azt válaszolta, hogy Genfbe be nem teszi a lábát, míg csak Kálvin él. Emiatt megfosztották polgári jogaitól (állampolgárságától) s örökre száműzték, halálbüntetés terhe alatt, Genfből. Két másik férfiút ugyanakkor szintén száműzték a városból. Alciati nemsokára csatlakozott Biandratához Lengyelországban és segített neki az antitrinitárius eszmék terjesztésében. Később ugyane téren buzgó munkát fejtett ki Morvaországban. Életének végét Danzigban töltötte, mely Porosz-Lengyelország antitrinitárizmusának központja lett s ahol ő volt az első ismert antitrinitárius.

Még egy genfi antitrinitáriusról kell megemlékeznünk, Giovanni Valentino Gentile-ről, kit Beza a genfi zavarok főforrásának tartott s aki kalandos élete és tragikus halála miatt Servet után a legnagyobb vértanúja volt az unitárizmusnak. Calabria szülötte volt, jó nevelésben részesült s eredetileg tanítói foglalkozást űzött. Ő is Valdez köréhez tartozott Nápolyban. Protestantizmusa miatt nem érezvén magát biztonságban Olaszországban, 1556-ban Genfbe jött, Kálvin híre által csábítatva, ott azonban az egyház antitrinitárius csoportjának befolyása alá került. Egyike volt annak a hat egyháztagnak, akik először vonakodtak aláírni Kálvin hitvallását, később azonban mégis aláírták. Biandrata elmenekülése után azonban úgy érezte, hogy lelkiismerete kényszeríti kiállani Isten igazsága mellett, amint azt ő értelmezte. Nem csinált hát titkot azon meggyőződéséből, hogy Kálvin valójában négy isteni lény quaternitá-

sát hirdette, s ugyanakkor megvallotta, hogy ő ariánusnak tartja magát. A Tanács elé került, írásbeli vallomást kellett tennie hitéről, bebörtönözték, mint Servetnek, neki is megtagadták a jogi tanácsadó segítségét s végül eretneksége miatt halálra ítélték. Csak mikor már kimondták, hogy le fogják fejezni (Genf nem akarta megégetése miatt ismét kihívni maga ellen Európa rosszalását, még így is sokan kárhoztatták ezt az újabb halálos ítéletet!), csak akkor eszmélt rá Gentile, hogy, ha életét meg akarja menteni, vissza kell vonnia tanításait. Ezt megtévén, ügyét kegyelemre terjesztették fel a bírákhoz. Arra ítélték, hogy vesse alá magát annak az abban a korban szokásos megalázó büntetésnek, melyet „amende honorable”-nek neveztek s mely abból állott, hogy mezitláb és hajdonfővel, csak ingbe öltözötten, trombitásokkal maga előtt s égő fáklyával a kezében járja be az utcákat, azután térdenállva vallja meg bűnét, égesse el iratait sajátkezüleg s kérje az előjárók bocsánatát. Emellett meg kellett esküdni, hogy engedély nélkül nem hagyja el a várost.

Az első alkalmat felhasználva, Gentile megtörte a tőle kikényszerített esküt s Gribaldohoz menekült Farges-ba, onnan pedig nemsokára Lyon-ba, hol kiadta „Antidota” című művét, melyben Kálvin tanait, mint fantasztikus szofizmákat, támadta keményen. Gyengélkedése és szegénysége miatt Grenoble-ba ment s ott Gribaldo vendégszeretét élvezte, aki akkor ott előadásokat tartott. Itt a katolikus hatóságok számadásra szólították fel irata miatt. Gentile bebizonyította nekik, hogy csak Kálvint és a református egyházat támadta művében, mire azok szabadon bocsátották. Biztonságosabbnak gondolta azonban mégis, ha visszatér Farges-be. Itt letartóztatták és börtönbe vetették, mikor azonban megígérte, hogy csendben marad, szabadlábra helyezték. Lyonba visszatérve, ismét kiadott egy munkát, melyben Kálvin dogmáit támadta. Erre ismét letartóztatták eretnekség gyanúja alatt, de ismét sikerült bebizonyítania, hogy ő inkább Kálvint támadta, semmint a szentháromságot (amelyben sok igazság lehetett) s ötven napi börtön után újra szabadlábra került. Megelégedve a viszontagságokat, kész örömmel fogadta Biandrata meghívását, hogy menjen Lengyelországba s segítsen neki az antitrinitárizmust terjeszteni. 1563-ban el is ment, Alciatival együtt, Lengyelországba.

A szerencsétlen ember azonban sehol sem tudott az ül-

dözéstől megmenekülni. Kálvin levelet írt a lengyel egyházakhoz s óvta őket attól, hogy Gentile-t befogadják. Azok 1566-ban igen szigorú határozatot hoztak az eretnekek ellen, mire Gentile Morvaországba menekült. Itt felkereste az egyik anabaptista gyülekezetet, hol már sok antitrinitárius menedéket talált, de itt sem sokáig maradt. Talán, mert mint a lepkét a láng, őt is végzetesen vonzotta a veszély, vagy talán mert azt hitte, hogy Kálvin halálával s igen sok vezető reformátor halálával is, kik a 38.000 áldozatot követelő svájci járvány alatt haltak meg, most már biztonságosabban hirdetheti eszméit, — ismét visszatért Farges-be, hol azonban közben Gribaldo is a járvány áldozata lett,

Fanatikus önbizalommal Gentile most Franciaország és Szavoja összes protestáns teológusait nyilvános hitvitára szólította fel a szentháromság tana fölött, azzal, hogy a vesztes halállal bűnhődjék. Kihívására senki sem jelentkezett, ehelyett azonban ismét s most már utoljára letartóztatták, mint eretneket. Védelmében most azt állította, hogy ő nem az igazi, szentírásbeli szentháromság ellen lépett fel, hanem Kálvin hamis szentháromsága ellen. Öt hétig volt a Gex-i börtönben, onnan aztán átvitték Bernbe, a kormányzat székhelyére. Itt az érzelmek nagyon fel voltak keverve az anabaptizmus újra való felbukkanása miatt, s Gentile-t is azzal gyanúsították, hogy ő is az anabaptistákhoz tartozik. Ekkor már Németország sok egyeteme és egyházközsége hivatalosan kárhoztatta Gentile „áriánus” tanításait. Beza, aki Genfben Kálvin örökébe lépett, átírt Bernbe s erélyes lépéseket sürgetett. Zürich és Bern reformátorai hasonlóképp cselekedtek. Hét, a szentháromság terhére alkotott, téves tanítással vádolták meg Gentilét s ő mind a hét pontot sajátjának ismerte el, de vitatta igaz voltukat. Azzal is vádolták, hogy szent dolgokkal szemben tiszteletlenül viselkedik és, hogy megszegte Genfben tett esküjét. Egy hónap múlva, mely idő alatt nem tudták tanai visszavonására kényszeríteni, lefejeztetésre ítélték. Még vesztőhelye felé vezető útján is azzal vádolta a melléje rendelt katolikus papokat, hogy szabeliánusok s büszkén jelentette ki, hogy ő a magas Isten dicsőségéért hal meg. (1566.) Svájcban ez időben már annyira elfojtották a Servet tanai iránti érdeklődést, hogy, Bazel kivételével, sehol senki sem tiltakozott Gentile lefejeztetése ellen, s Bazelben is valószínűleg inkább politikai okok miatt (Bazel ez időben ellenséges viszonyban volt Svájc többi városával), sem-

mint a vallásos türelmesség érdekében szólaltak fel, hiszen ép Bazelben történt alig néhány évvel azelőtt, hogy Joris Dávid holttestét sírjából kiásatták s megégettették.

Ilyenformán fojtották el az antitrinitárizmust még csirájában Svájc és azon országok területén, melyekről beszéltünk, úgy hogy még jó sok ideig szó sem esik többé róla. Ugyanabban az évben ugyanis, mikor Gentilet kivégezték, a svájci protestáns egyházak elfogadták azt a helvét hitvallást, melyet nem sokkal később aztán Francia-, Magyar- és Lengyelország reformált egyházai is magukéivá tettek s így olyanforma szigorú és kötelező vallásformát vallottak azután, mint amilyen a korai keresztény Egyházé volt a konstantinápolyi zsinat után (381). Közben azonban ugyanez idő alatt a hit szabadságáért a fentieknél szelidebb módszerű küzdelem folyt a Genfen és Bernen kívüli városokban, így Zürichben és Bazelben (Svájcban) s ezt fogjuk a következő fejezetben követni.

XIV. FEJEZET.

Antitrinitárius irányzatok Zürichben és Bazelben.

1553–1565.

Nem Genf volt az egyetlen svájci város, ahol olasz menekültek települtek le, vagy ahol az eretnekség magva csiraképes talajra talált. A svájci reformáció megalapítójának, Zwinglinek, az ott-hona, Zürich, hosszú időn át kedvelt menedékhelye volt az olasz protestánsoknak, 1555-ben azonban számuk ugrásszerűen megnőtt, mert egy egész egyházközség költözött be. Volt ugyanis az olasz Svájc Locarno nevű városában egy virágzó, új egyházközség, melyet végül is felszólított a katolikus kormányzat, hogy vagy mind térjenek vissza az ősi egyházba, vagy hagyják el a várost. Egy akarattal mindnyájan az utóbbit választották. Nehányan megtelepedtek ugyan a Grisons-ban, hol is igen szíves fogadtatásra találtak, legtöbbször azonban, mintegy hatvan-hetvenen, egyenesen Zürichbe ment, hol nemcsak szíves vendéglátásra találtak, de azonnal templomot is kaptak olasz nyelvű istentiszteleteik számára s a városi alapokból segítyeket utaltak ki részükre. Történetesen, mikor lelkész után néztek, Ochino ép a közeli Bazelben tartózkodott s a volt lo-

carnoi gyülekezet egyhangú meghívását, azok nagy öröme, elfogadta.

Utoljára 1545-ben, Genfben találkoztunk Ochinoval. Azóta változatos és érdekes életet folytatott. Genfből Augsburgba ment s ott két évig prédikált az ottani olasz gyülekezetnek. Mikor azután a katolikus kormányzat miatt egyre veszélyesebb lett számára az ott-tartózkodás, Angliába ment, még pedig Cranmer érsek sürgető hívására s közel hat évig prédikált London egyik olasz gyülekezetében. Mindez idő alatt egyrészt beszédgyűjteményeinek kiadásával volt elfoglalva, hogy az ő szeretett Olaszországában legalább olvashassák beszédeit, ha már személyesen nem prédikálhat számukra, — másrészt kiváló protestáns férfiak és nők ismeretségét szerezte meg, többek közt Erzsébet hercegnő (a későbbi királynő) ismeretségét is, kinek egyik könyvét is dedikálta. A katolikus Mária királynő trónralépése miatt azonban el kellett hagynia Angliát. Visszatért Svájcba s Genfbe, a hagyomány szerint, éppen a Servet kivégeztetése utáni nap érkezett meg. Chiavenna-ban tett rövid látogatás s Bázelen töltött egy év után Zürichbe hívták lelkésznek, amint azt fentebb elbeszéltük.

Ochino most már hatvannyolc éves volt s megérdemelte volna, hogy csendes visszavonultságban töltsse el élete hátralevő szakaszát. Az új feladat azonban ismét a tettek mezejére szólította. Nyolc éven át végezte hivatását, nagy hűséggel és igyekezettel, általános tiszteletnek örvendő. Bár inkább csak érezni, mint felismerni lehet ugyan írásaiban az eretnekiség nyomait, igazhitűségét a protestánsok eleddig nem vonták kétségbe. 1563-ban azonban két kötetet adott ki „Párbeszédnek” címen, melyek nemsokára sok bajt zúdítottak szerzőjükre, mert egyiküket a többnejűség érdekében írt védíratnak értelmezték. Ez a kérdés akkoriban a protestáns világ legérzékenyebb pontjai közé tartozott. Az egyik protestáns fejedelem ugyanis, Hessen-i Fülöp, néhány évvel azelőtt a többnejűség állapotába esett új házassága révén s ezt Luther akkoriban védelmébe vette. Emiatt a katolikusok nem késlekedtek érveik közé a protestantizmus erkölcsrontó hatását is besorozni.

Zürich protestáns kormányzata óvakodott tőle, hogy még egy ilyen botrányos eset színhelye legyen. Ezért a Magistratus kihallgatás nélkül elítélte Ochino-t s három héten belüli száműzetést rótt ki rá. A tél közeledett már, de a hetvenhat éves lelkésznek, négy anyátlan gyermekével, mégis el kellett hagynia

a várost. Bazel és Mühlhausen becsukták előtte kapuikat, Nürnberg azonban megengedte, hogy a telet falai közt töltse el, bár utána továbbmenetelre szólította fel. Májusban megérkezett Lengyelországba, hol már sok barátja és levél-útján szerzett ismerőse akadt. Végre azt hitte, nyugodtan letelepedhet s prédikálni kezdett Krakkó olasz gyülekezetének. A katolikusok azonban soha sem bocsátották meg, hogy leghíresebb szónokuk elhagyta az egyházat, ép ezért három hónap alatt rendeletet eszközöltek ki a kormányzattól, mely szerint minden külföldi protestáns hitszónoknak el kellett hagynia az országot. Ez a rendelet ép Ochino-ra talált. Tény, hogy abban az időben ezt a rendeletet csak rá alkalmazták egyedül. A nemesek hiába léptek közbe érdekében. Mielőtt azonban elhagyhatta volna az országot, a járvány (pestis) leverte a lábáról. Három gyermeke mellette halt meg. A megmaradt negyedikkel, leányával, végül az év vége felé útra kelhetett. Egyetlen menedék-helye maradt még, ahová mehetett, a morvaországi anabaptistáké. Ide irányította rogyadozó lépteit s megérkezése után három héttel Slavkov-ban (Austerlitz) hetvennyolc éves korában meghalt.

A Zürichből való elűzetése utáni télen Ochino egy védőíratot szerkesztett, melyben magát igazolta s a város lelkészeit támadta. Azok válaszoltak „Ochino rágalmaiktól eltörölő szivacs” címen, melyben okokat igyekeztek felhozni száműzetésének igazságossága mellett s akkor először kezdték vádolni azzal, hogy a szentháromság dogmáját illetően Ochino eretnekség vétkébe esett. A „Párbeszéd” közül kettő foglalkozik a szentháromsággal s bár Ochino látszólag védi azt, az érvek, melyeket a támadó szájába ad, annyival erősebbek a védő cáfolatainál, hogy a vád nem látszik légből kapottnak, mely szerint az egész párbeszéd tulajdonképp azért íródott, hogy annak a dogmának, melyben ő maga már nem hitt, a tarthatatlanságát bebizonyítsa. Hasonlóképpen állt a dolog a helyettes-elégtétel dogmájával is. Végül pedig: Servet kivégeztetését nyilvánosan elítélte, Zürichben meghitt barátságot tartott fenn Socinus Laeliuszal (kinek szerepével azonnal foglalkozni fogunk), Lengyelországban azzal a párttal állott összeköttetésben, amely ott gyorsan fejlődött az antitrinitarizmus felé, zsinatukon részt is vett, Morvaországban pedig ép az antitrinitárius Paruta-nál talált menedékre.¹ Mindeme okok arról győznek meg, hogy

¹ Paruta Nicola (Miklós) lucca-i nemes és a velencei anabaptisták egyike

neve mozgalmunk történetéhez tartozik, melynek fejlődésére írásai nagy befolyással voltak.

Socinus Laelius (Sozini) neve híres unokaöccsének, Faustusnak, szerepléséből kapja a megvilágosító fénysugarat. (Faustus-szal sokat fogunk foglalkozni a lengyel unitarizmus mozgalmával kapcsolatban.) Laelius Sziénában született 1525-ben, kiváló jogászokat adó családból, mely az egyik pápával is rokonságban állott. Ő is jogot tanult Páduában- és Bologna-ban s korán a reformáció hívei közé szegődött. Egy ideig Velenében élt, bár nincs rá biztos adatunk, hogy az ottani antitrinitárius mozgalomhoz is tartozott volna. 1547-ben Chiavenna-ba jön és találkozik Renato-val, aki igen nagy hatással látszik lenni a fiatal ember lelki fejlődésére. Azután Észak-Európa protestáns országaiban utazgat, majd Svájcban, Francia-, Angol- és Németországban s Hollandiában. Bárhová ment, családjának neve és saját megnyerő modora és jelleme a legkiválóbbak barátságát szerezték meg számára s Kálvinnak, Melanchtonnak és más vezető reformátornak nemcsak barátságát, hanem dicséreteit is kiérdemelte. Úgy látszik, vallásos világnézetét a legapróbb részletekig ki akarta fejleszteni s ezért mindenütt kérdéseket intézett a hozzáértőkhöz, amelyek bár itt-ott az eretnekség határán látszottak mozogni, még Kálvin bizalmát sem ingatták meg végleg feltevőjük iránt.

1554-ben lengyel- és morvaországi, majd olaszországi újabb utazásai után visszatér Svájcba s végleg letelepszik Zürichben, a kutató elmék számára akkor a legbiztonságosabb városban. Olaszországi távolléte alatt ugyanis Servetet kivégezték s ő ezt oly hevesen elítélte, hogy sokan a Kálvin ellen írt egyik támadóirat szerzőségével gyanúsították meg. Egy idő múlva panaszkok kezdtek érkezni Zürichbe, hogy Laelius a szentháromságot illetően eretnek nézeteket vall, mire számadásra vonták. Ennek ellenére eléggé igazhitűnek tartották ahoz, hogy a Locarno-ból jött gyülekezet egyik gondnokává válasszák, sőt ő volt a kéttagú küldöttség egyik tagja is, kiket Ochino meghívásával bíztak meg, mivel ő már korábban, Angliából, ismeretségben volt. Számadásra-vonásakor kielégítő hitvallást készített s ezt a hatóságok el is fogadták. Ettől az időtől kezdve azonban egyre rezerváltabban kezdett nyilatkozni hitéről, kivéve

volt. 1560-ban jött Velencéből Genfbe s később megfordult Lengyel- és Morvaországokban, sőt Transylvániában is, hol kátéját az unitáriusok használták.

megbízható olasz barátainak körét. És bár az elfogadott hitvallások iránt kételyei valószínűleg még csak erősödtek az idő múlásával, semmint hogy gyengültek volna, sehol sem adott alkalmat rá, hogy megtámadhassák. Mikor 1562-ben, harminchét éves korában meghalt, írásai unokaöccsére, Faustus-ra maradtak, ez utóbbi pedig elfogadva és továbbfejlesztve az azokban talált eszméket, mintegy húsz év múlva a lengyelországi unitáriusok vezetője lett s megírta dogmarendszerüket. Így történt, hogy Socinus Laeliust később „a szociniánizmus pátriárkája”-nak nevezték, bár, amennyire ma meg tudjuk ítélni, befolyását e mozgalomra nagyon túlbecsülték.

Volt azonban a zürichi egyházközségnek egy másik tagja, Besozzo Maria Antonio, ki kevésbé rejtette véka alá meggyőződését, mint Laelius és Ochino. Milánói nemes ember és tanító volt ez a Besozzo, ki csatlakozott a Locarnoból száműzöttekhez és Socinus közeli barátai közé tartozott. Nehány eretnek után vadászó kihallgatta társalgás közben elejtett megjegyzéseit, s igen felnagyított formában a Tanács elé terjesztette azokat. Erre, Servet és Ochino eretnekségében bűnösnek találtatván, száműzetett, feleségével együtt, a városból. Ő hát 1565-ben Bazelben telepedett le. Ez volt a zürichi antitrinitárius mozgalom utolsó epizódja.

Bazelben nem volt külön olasz templom, bár a protestáns egyházközségben sok szabadon gondolkozó olasz talált otthonra. Egyébként is Bazel volt a tudományos élet központja Svájcban s Európa leghíresebb tudósai adtak itt találkozót egymásnak, akik, a tudósok módja szerint, nem az egyes dogmák, hanem a lelkiismeret és a gondolat szabadsága mellett törtek lándzsát. Erazmus szabadelvű szelleme nagy befolyást gyakorolt még halála után is, a nyomda pedig szokatlanul szabadon működhetett. Servet itt talált először rokonszenvre; Ochino több ideig élt e városban; Socinus Faustus életének négy fontos évét töltötte e falak között, Joris Dávid pedig Bazelre talált a legtürelmesebb helynek, hová üldözői elől menekülhetett s innen írta emlékezetes levelét Servet életének megkímélése végett. Hasonlóképen innen írta Chateillon a Servet halála utáni évben maró kérdő-íratát, hogy vajjon az eretnekek mindenütt halált érdemelnek-e, s innen emelte fel 1577-ben Mino Celso is tiltakozó szavát az üldözések ellen.¹ A hit szabadságának elve sokkal

¹ Celso sziénai születésű volt s mikor, előrehaladott korban, biztonsága érdeké-

jelentősebb ismertető jele az unitarizmusnak, mint bármelyik hittétel; ép ezért Bázeltől feltétlenül meg kell emlékeznünk történelmünkben, hiszen a vallásos türelmességet e városban sokkal erőteljesebben hangoztatták ezidőben, mint bárhol másutt.

A fennebb említettek nevein kívül, kiknek befolyása (Kálvin igen nagy bosszúságára) Bázelt sokkal vendégszeretőbbé tette a vallásszabadság hirdetői részére, mint amilyenek a svájci városok voltak általában, — meg kell emlékeznünk még egy férfiúról. Curione Secondo Celio 1503-ban született Piemontban, nemes családból, mint huszonnégy gyerek között a legfiatalabb, aki emellett korán árvaságra is jutott. Turin egyetemén tanult s mint Valdez tanítványa, a reformáció hívei közé szegődött. Rövid ideig Pavia és Lucca egyetemén tanított. 1542-ben azonban az inkuizíció figyelme ráterelődött s neki menekülnie kellett. Egy ideig Renátónál lakott a Grisons-ban, azután tovább ment Svájcba, hol a Lausanne-i egyetem rektora lett. Később, mint az ékesszólás tanára, Bazelben nagyszámú hallgatóságot vonzott maga köré az ifjúság köréből és 1569-ben bekövetkezett haláláig, mint a legtanultabb olasz menekült tudós nagy tiszteletben és csodálatban részesült. Már 1549-ben könyvet írt a kereszténységről, melyben a szentháromság említését gondosan kerülte, a következő évben pedig résztvett a velencében az anabaptista zsinaton.

Egyik következő művében azt a vigasztaló elvet védelmezte, hogy az emberiség nagy többsége üdvözülni fog. Minthogy pedig jó barátja volt Cellarius-nak, Biandratának, Gribaldonak, Ochinsonak, Socinusnak, Stancarónak, Chateillon-nak és más antitrinitárius férfiúnak is és mert Servet megégettetését hevesen ellenezte, s Kálvin is szervetiánusnak tartotta, némi joggal állíthatjuk mi is, hogy lélekben antitrinitárius volt, ha nyíltan nem is hangoztatta azt.

Végére értünk az európai unitarizmus kezdetének elszórt eseményei fölött végzett megemlékezésünknek. Láttuk, hogy a Luther utáni első félszázadban minden Nyugat-Európába tartozó államban, ahol a protestántizmus gyökeret verhetett (Anglia kivételével, melyről külön fejezetben számolunk be),

ben el kellett hagynia Olaszországot, néhány évet a Grisons-ban töltve, 1569-ben jött Bazelbe. Sokan az antitrinitáriusok közé is sorozzák Celsot, szabadelvű gondolkodása azonban kétségtelenül bebizonyítható.

voltak független szellemek, akik nem állottak meg azon a ponton, ameddig a vezető reformátorok eljutottak, hanem tovább próbálták fejleszteni a hitjavítást, egész addig a pontig, ahol minden keresztény dogmát a Biblia és a józan ész számára elfogadható alapra helyezhetnek. Ezek voltak Európa első unitáriusai, azaz ők voltak azok, akik eltávoztak a kereszténység orthodox dogmáitól, Istent, Krisztust, a helyettes-elégtételt s az ezekhez hasonló tételeket illetően, s ebből az eltávozásból fejlődik ki a későbbi unitarizmus. Miért nem kísérte nagyobb siker próbálkozásaikat? A felelet tisztán látható. Egyikük sem működhetett sokáig üldöztetésnél kül. Láttuk, hogy a szentháromság és Jézus istensége dogmáinak tagadásáért mindenütt elke-seredett üldöztetésben, száműzetésben, bebörtönöztetésben, sőt halálbüntetésben is volt részük. Nehéz lenne visszafertani to-lunkat, hogy reájuk ne alkalmazza az Új-testamentumnak egy korábbi kor hőseiről mondott szavait: „akik hit által megoltot-ták a tűznek erejét, megmenekedtek a kard élitől, felerősödtek a betegségből... mások kínpadra vonattak, visszautasítván a szabadulást, hogy becsesebb feltámadásban részesüljenek... má-sok pedig megcsúfoltatások és megostoroztatások próbáját ál-lották ki, sőt még bilincseket és börtönt is... kínpróbát szen-vedtek, kardra hányattak, juhoknak és kecskéknak bőrében bujdostak, nélkülözve, nyomorgattatva, gyötörtetve, akikre nem volt méltó a világ”. (Zsid. XI. 33—38.)

Közülök egyik sem élhetett békés életet, s nem egy tragikus halált szenvedett. Az ész és a lelkiismeret még nem volt szabad abban az időben, a protestáns Európában ép oly kevésbé, mint a katolikus Európában. Az állam törvényeit arra használták fel, hogy az egyház kebelén belül is elnémítsák a szabad szó és a szabad gondolat hőseit. Akik valahogy meg-menekülhettek a haláltól, szerteszét bolyongtak Európában s boldogok voltak, ha nyugalmas sarkot találtak valahol, hogy legalább halálos órájukban békében legyenek. Csoda-e, hogy az unitarizmus nem terjedt gyorsabban? Bizony, az unitárius gon-dolat eltűnt volna még annak a nemzedéknek az életében, amelyben megszületett, ha Kelet-Európában nem lett volna két ország, ahol nagyobb türelmesség mutatkozott a vallás dolgai-val szemben s ahol emiatt az unitáriusok a protestánsokéval hasonló jogokat élveztek a törvények védelme alatt. Ez a két ország: Lengyelország és Transylvania. Ezekkel foglalkozunk a következő fejezetekben.